

BATI MOĞOLİSTAN'DA BULUNAN ESKİ TÜRK ANITLARI*

Ch. AMARTUVSHİN

Arkelolojik değeri olan eski göçebe kültürlerin kalıntılarında biri de Türk anıtlarıdır. VII-VIII yüzyıllardaki göçebe Türkler atalarına saygı ifadesi olarak diktiler. Bunların Şamanizmin bir parçası olduğu düşünülür.

Türk anıtlarının Moğolistan'da yapılan incelemeleri 1889'da, Rusya'nın Coğrafik Derneği'nin Sibiryaya kolu tarafından yapılan atamayla, N. M. Yadrintsev başkanlığında yapılan seferle başladı. Seferde Orhun Hushuu Tsaidan bölgesi keşfedildi ve eski Türk asaletinin¹ kalıntıları incelendi. Sonra, araştırmalar Finli bilim adamı A. O. Geikel ve Rus bilim adamı V. V. Radlov tarafından devam ettirildi. Moğol bilim adamları Türk anıtlarıyla ilgili araştırmalarını yayımlamaya 1950'lerde başladılar.²

Türk anıtları üzerine yapılan araştırmalar, monografiler ve Han Hogshin Dağı ve Ovorhangai bölgesinin Ongiin vadisinde bulunan Türk anıtlarıyla ilgili Kh. Perlee'ninki gibi makaleler her yıl sayıca artmaktadır.³ D. Tseveendorj ve Erdelyi'nin "Arhangai bölgesindeki Türk anıtları üzerine"si,⁴ D. Bayar'ın "Moğolistan'ın Merkez Bölgesindeki Türk Anıtları",⁵ ve D. Bayar ve D. Erdenebaatar'ın "Moğol Altay'daki Türk Anıtları"⁶ yayımlandı.

İlgilendiğimiz bölge olan Uvs bölgesinde, Rus bilim adamı K. V. Vyatkina, Hovd ve Uvs bölgelerine 1949'da yaptığı seferde iki Türk anıtı bulmuş ve kaydetmiştir. 1950-1960 arasında, "Moğolistan ve Rusya Birleşik Tarihi ve Kültürel

* Bu bildiri "Ancient turkish monuments found in Western Mongolia" başlıklı İngilizcesinden Türkçeye Abdullah Şen tarafından çevrilmiştir.

¹ N. N. Yadrintsev. "Otchet ekspeditsii na Orhon, sovershennoi v 1889 g.", *STOE*, I, Spb., 1892.

² Ts. Dorjsuren. "Shiveet ulaan gej yu ve", *SHUT*, 1957/1; Ts. Dorjsuren. *Arhangai aimagt arheologiın shinjilgee hiisen tuhai*. UB., 1958; N. Ser-Odjav, "Bayan-Ulgii aimgiin arheologiın dursgalıg sudalsan ni", *Tuuhiin sudlal*, VIII/I, UB., 1969; N. Ser-Odjav, "Ertnei tureguud", *Tuuhiin sudlal*, V/2, UB., 1970.

³ Kh.Perlee, "1965 ony arheologiın shingilgeenii olnoos. Erdem shinjilgeenii ugulluud". *Sh.t.*, VI/10, UB., 1966.

⁴ I. Erdelyi, Zeweendordsch D. Mongolish "Ungarish archaologische forschungen in der Mongolei im Jahre 1974", *Mittlungen des archaologicshen Institutes der ungarischen Akademie der Wissenschafte*, n 6, 1976. Budapest, 11'977

⁵ D. Bayar, *Mongolyn Tuv nutag dahi Turegiin hun chuluu*, UB., 1997

⁶ D. Bayar, D.Erdenebaatar, *Mongol Altain hun chuluun hushuu*, UB., 1999

Seferi” çerçevesinde, N. Ser-Odjav birçok Türk anıtı,⁷ 1981’de arkeolog D. Tseveendorj Uvs bölgesinde Turgen nehri yakınlarında bir Türk anıtı ve sonra 1987’de 15 Türk anıtını hep birlikte tespit etmişlerdir.⁸ Ayrıca 1989’da Uvs bölgesi arkeolojik bulgularının haritasının hazırlanması esnasında arkeologlar D. Tseveendorj ve B. Enkhbat 86 Türk anıtı tespit ettiler ve sekiz Türk anıtıyla ilgili ağızdan bilgi topladılar.⁹ Ayrıca 1998’de bir yazar ve Uvs bölgesi müze çalışanı T. Byambadorj, Uvs bölgesinde bulunan Türk anıtlarıyla ilgili ortak bir makale yazdılar.¹⁰

Uvs bölgesindeki Türk anıtlarının bazılarıyla ilgili bir miktar araştırma yapılmış olsa da, bu alanda kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Bu yüzden, aşağıda yeni bulunan ve Uvs bölgesinin 14 köyünde bulunan 90 Türk anıtı hakkında bilgi vereceğim.

Taş anıtlar, yapılış tarzlarına, insan bedeni betimlemelerine, taş anıt üzerindeki oyma ve süslemelere, cinsiyet farkına, betimleme sırasına ve anıtların kompozisyonuna göre sınıflandırılırlar.¹¹ Bizim üzerinde çalıştığımız taş anıtlar üç şekilde sınıflandırılırlar; yapılışlarına göre: tam betimleme, kısmî betimleme ve taslak betimleme.

Tam Betimleme Anıtları

Bir kişiyi baştan ayağa, bu gruba giren silâhlarıyla birlikte betimleyen taş anıtlardır. Yukarıda bahsedilen anıtların 64’ü tam betimlenmiştir. Betimlenme bakımından, ayakların betimlenmesi tamamıyla göz ardı edilmiştir, bu anıtların arasındaki ana fark baş ve yukarı beden betimlenmesindedir. Sadece bir dişi taş anıtta ayaklarının ana hatları betimlenmiştir. (Resim-11)

Taş anıtlarda baş, yukarı beden ve eller açık olarak betimlenmiştir. Aksesuarlar meselâ, şapka, küpe, geleneksel giysiler, bilezik ve takı, kupalar, kemerler ve bıçaklar sadece taslak hâlinde çizilmiştir.

Bu tip taş anıtlara Merkez,¹² Batı¹³ ve Moğolistan sınır bölgelerinde rastlanır. Türk taş anıtlarının ortak özelliği, anıtlar sağ ellerinde bir kupa tutarlar, sol el bir bıçağın sapını kavrar ve beldeki kemerdeki şeyler sağ taraftan sarkarlar.

⁷ N. Ser-Odjav, *Ertnii tureguud*, UB., 1970.

⁸ Yu. S. Hudyakov-D. Tseveendorj, “Osvoyenie yujnoi chasti Ubusnurskoi kotloviny v epohu metalla”, *Informatsionnye problemy izucheniya biosfery Pushino*, 1990 g., s. 377-390.

⁹ D. Tseveendorj-B.Enkhbat, *Uvs aimgiin nutgaar hiisen arheologiin haiguulyn ajlyn tailan. Tuuhiin hureelengiin gar bichmeliin san homrog*. UB., 1989.

¹⁰ Ch. Amartuvshin-T. Byambadorj, *Uvs aimgiin nutag dahi turegiin uyeiin zarim hun chuluud*. AC, 18, UB., 1998.

¹¹ D. Bayar, *Mongolyn tuv nutag dahi turegiin hun chuluu*, Ub., 1997. p. 25

¹² Mun tend

¹³ D. Bayar-D. Erdenebaatar, *Mongol Altain hun chuluud*, UB., 1999.

Kısmî Betimleme

Betimlenen kişinin oturduğunun mu yoksa ayakta mı durduğunun belirlenemediği taş anıtlardır; bir miktar aksesuar ve beden özelliklerinin vurgulandığı anıtlar bu gruptandır. Bu kategoriye dahil edilen 21 tane taş anıt vardır. Bu anıtlar kısmî olarak biraz yüz ve yukarı beden özelliği betimlerler ve giysi ve kemerleri de basit bir hat olarak gösterirler. 46. taş anıt, kaygan yüzeyli nehir taşı kullanılarak yapılmıştır ve sadece gözler, kaşlar, burun, sakal ve ağız gibi yüz özellikleri betimlenmiştir. Buna benzer bir anıt da Buyan-Ulgii bölgesindeki Bulgan köyünde bulunmuştur.¹⁴

Taslak Betimleme

Kol, bacak ve aksesuarların değil de, sadece baş ve beden betimlendiği uzatılmış taş anıtlar bu gruba girer. Bu gruba dahil edilen 6 taş anıt vardır. Bu anıtlar, Moğolistan'ın merkez bölgesinde ve bu bölgede bulunmuş diğer taslak betilmeme taş anıtlarına benzerler.

Bu nedenler, istediğimiz taş anıtları tanımlayıp sınıflandırdık. Şimdi de bu anıtların ilginç oyma ve yapılışlarına bir bakalım. En ilginç anıtlar Uvs bölgesinde bulunan Hyargas köyü ve Ovgor'un yakınlarında bulunmuştur. Uzatılmış kaya düzeninin iki ucuna iki taş anıt yerleştirilmiştir. (Resim)¹⁵ Bir taraftaki anıtın gövde kısmının tam olduğu ancak baş kısmının kırılmış olduğu bulundu. Anıtın sağ eli bir kupayı, sol eli kemerini, bıçağını ve kemerinden sarkan kesesini tutar. Diğer uçtaki taş anıtta bir kişinin kısmî baş, boyun ve iki kol betimlemesi vardır. Bu bizim şu şekilde bir sonuç çıkarmamızı sağlar; aynı taşta kazınmış kişiler muhtemel bir zaman farkını ya da başka bir zamanda başka bir kişinin taşı tekrar kullandığını gösterir. Ancak hangisinin önce yapıldığını kesin olarak söyleyemeyiz. Benzer bir anıt Buyan-Ulgii bölgesinde Hog bulag'da bulunmuştur.¹⁶

Farklı takıları olan 5 anıt daha vardır.(Resim) Takılar ucu sivriltilmiş üçgene, kalbe ve daireye benzerler. Bu takılar sanki belli bir kabilenin dininin farklı olduğunu göstermek için takılmıştır. Bizimkilerden farklı olsa da takı takmış taş anıtlar Kırgızistan¹⁷ ve Mayan-Ulgii bölgesinde¹⁸ bulunmuştur.

En son bahsettiğim anıtların yaşlarıyla ilgili bir şey eklemek istiyorum. O taş anıtların çoğunluğu M.Ö. VII-VIII yüzyıl dönemine aittir. Zaman dönemi bakımından, Batı Moğolistan'da¹⁹ bulunan taş anıtların yaşı konusunda bilim adamlarını çoğu aynı fikirdedir. Moğolistan'ın merkez bölgesinde bulunan taş anıtlar daha sofistike ve daha iyi göründükleri için öncekilerin daha önce yapıldıkları sonucuna varıyoruz.

¹⁴ D. Bayar-D.Erdenebaatar, *Mongol Altain hun chuluu*, UB., 1999.

¹⁵ N. Ser-Odjav, "Shineer oldson hun chuluu", *SHUAM*, 1984/4, UB., 44-r tal.

¹⁶ D. Bayar, D. Erdenebaatar, *Mongol Altain hun chuluu*, UB., p. 89.

¹⁷ Ya. A. Sher, *Kamennye izvayaniya Semirechiya*, M-L., 1966, pp.113-114

¹⁸ D. Bayar-D.Erdenebaatar, *Mongol Altain hun chuluu*, UB., p. 74.

¹⁹ D. Bayar-D.Erdenebaatar, *Mongol Altain hun chuluu*, UB., p. 88.